

СЕМАНТИКО-СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ РЕЛІГІЙНОЇ ОБРЯДОВОСТІ

Оксана ЛЮТКО

Синкретизм українського релігійного світогляду

Українці пройшли тривалу еволюцію релігійного світогляду, зазнали кілька-разової зміни пануючих релігій. Переплавлювалися й спліталися у своєрідну мозаїку різні впливи, і це зрештою надало українському релігійному світогляду характеру еволюційного та синкретичного.

Ключові слова: релігійний світогляд, риси українського православ'я, синкретизм.

Арсен Річинський не помилявся, коли писав, що «релігійний світогляд – цеб-то певний комплекс ідей, заціплюваних народів у низці поколінь – врешті-решт формує національний характер і (разом з іншими чинниками) кладе свою печать на психіку народу»¹. Тобто мислитель ще в тридцятих роках минулого століття зазначав, що особливе місце в алгоритмі ментальності належить релігії, яка тісно вплетена в його функціональну тканину.

У своїй книзі «Проблеми української релігійної свідомості» А.Річинський проаналізував український релігійний світогляд протягом тисячоліть. Мислитель зазначає, що: «формування українського релігійного світогляду триває стільки часу, скільки живе наш народ на своїй території. Археологи, антропологи та етнографи засвідчують, що український народ на своїх плодючих землях є аборигеном і автохтоном, та що осів він тут вже за декілька тисяч років до нашої ери. З того часу в Україні – немов «при битій дорозі» – внаслідок постійних пересувань різних народів переплавлювалися в майбутню націю різні етнічні складники й відбувалося правдиве «схрещення культур»².

Перша символіка, з допомогою якої наші пращури намагалися з'ясувати для себе навколишній світ і полегшити в ньому своє буття, була язичницькою. Не будемо в деталях розкривати міфологічно-релігійні

вірування наших предків-язичників, але підкреслимо, що у своїй природній, етнічній релігії вони прожили майже тисячу років – від початку нашої доби аж до прийняття християнства наприкінці X століття.

Під впливом християнства одні елементи язичницьких вірувань і обрядів безслідно зникли, інші – зливалися з християнським культом, деякі – існували поряд з новою релігією, утворюючи так зване двовір'я. Двовір'я в Русі-Україні – це, з одного боку, язичництво, наповнене християнським змістом (християнізоване язичництво), а з другого – християнство, яке значною мірою поглинуло, але остаточно не витіснило родоплемінні релігії (оязичнене християнство). Тим самим, як писав І. Огієнко, двовір'я у нас перетворилося на національне вірування та національний звичай. Як наслідок – з'явився східнослов'янський варіант спочатку християнства, а потім і православ'я.

Специфічний комплекс українського православ'я ми найчастіше сприймаємо через язичницьку символіку на сімейних урочистостях. Її легко було запозичити, оскільки символіка, звичаї та обряди відшлифували язичники упродовж сотень і тисяч років. До того ж із них поступово зникає світоглядний і магічний зміст, залишаються лише традиції виконання з ігровими та естетичними функціями. За язичницькими сценаріями відбуваються всі календарні свята солярного циклу. Саме язичники визначили для них чотири найважливіші часові точки: весняне й осіннє рівнодення, зимове й літнє сонцестояння, а під них легко було підвести християнські свята. Зимове стояння сонця стало символом Різдва Христового, християнськими святками – з кутею, колядуванням, побажаннями щастя в новому році – адже після дводенного стояння сонце піднімалося над обрієм трохи раніше – з народженням Бога-Сина починався новий рік. До помітного вже відродження весняного сонця приурочувалася Пасха. Цьому передувало веселе розважальне свято Масляної зі спаленням опудала – символу зими. На Трійцю плетуть вінки, водять хоровод, прикрашають житло зеленим гіллям. На Івана Купала пускають вінки по воді, ворожать на весілля, стрибають через багаття.

В різних регіонах України синкретизм, тобто поєднання різнорідних поглядів у релігійно-побутовій сфері, має різні форми свого вияву. Наприклад, в українців Карпатського регіону по наші дні в хаті покійника під час відспівування йому Псалтирі відбуваються так звані лопатки – гральні розваги, переважно дітей і молоді. Це ж зафіксував у своїх спогадах про перебування у Прикарпатті й М.Коцюбинський. На Коломийщині (Івано-Франківська обл.) похоронну процесію супроводжує святково

вбраний гуцул із трембітою. На так званих стаціях (коротких зупинках для відправи культових дій) процесію до дальшого руху запрошує трембіта і т. д.

Заручини, весілля, хрестини – у всьому цьому багато обрядових елементів, збережених народом від язичницьких часів, які нині функціонують у православ'ї.

Таким чином, протягом століть українці виробили своє, особливе, відмінне від інших народів, розуміння православ'я. Потрапивши із Візантії на східнослов'янські землі, взаємодіючи тривалий час з елементами української культури, побуту, народних традицій, звичаїв та обрядів, воно поступово втратило своє попереднє етнічне забарвлення й отримало новий вираз. «Приймаючи християнство, Україна християнізувалася, а християнство і церква з її характером, прийнятим від Візантії, – українізувалися. Утворилося історико-духовне явище, яке ми називаємо українським православ'ям», – зазначає А. Колодний³.

Харьковщенко Є.⁴ встановив, що українському православ'ю притаманні такі особливості й риси, як:

1. Християнський універсалізм, який означає загальну рівність усіх перед Богом та право будь-якого народу на самостійний розвиток.

2. Софійність, як релігійно-філософський та етнонаціональний синтез ідей, що сприяв утвердженню самодостатності й оригінальності духовної культури українців.

Уже у літописі давніх полян змальовано людьми «мудрісного життя». На відміну від інших східнослов'янських племен, що «живує скитські», поляни стверджували моральний ідеал, намагалися збагнути внутрішній, духовний світ людини, тобто поступово еволюціонували до софійної духовності, що передбачала духовну любов, милосердя, співчуття і готовність до самопожертви в ім'я іншого.

3. Вироблення власного слов'янського обряду. А. Річинський з цього приводу цитує Григорія Двоєслова: «Беспорный факт, что каждый народ воспринимает и понимает Бога и религию по-своему, что каждый народ выражает свое отношение к Богу сообразно особенностям своей души. Отсюда само собой возникают разные внешние формы религиозной жизни, то есть неодинаковая обрядность. Но это разнообразие в обрядности не уничтожает единства веры»⁵.

Уже в XIV–XVI столітті, українське православ'я мало виразно національний характер:

- народну мову в богослужінні;
- націоналізований церковний спів і музику;
- національні елементи в церковній архітектурі;

- національні елементи в церковному малярстві;
- місцеві церковно-народні звичаї.

Отже, кожен народ творить окрему духовну культуру, кожен народ неоднаково засвоює одну і ту ж саму релігію, бо кожен знаходить для себе щось визначальне, найближче. Зрештою ця різниця відчуття, служіння і дій утворила різні національні типи християнства, відмінні не тільки зовні, але й за духом, залежно від особливостей національної ментальності.

Метафізична основа різних типів християнства була структурно закріплена в XI столітті після поділу Церков. Відповідно до доктрини Іоана Цимісіяха, що поділив сферу законності на «небесну» і «земну», католицька Церква «взяла» собі «земну» законність, а православна Церква – «небесну» справедливість.

Розбіжності між двома цивілізаціями, західною і східною, були чітко зафіксовані літературою ⁶. Вона перетворилася у колективний психоаналіз, у безперервний діалог суспільства з самим собою. Література почала висвітлювати як соціальні аномалії, що потребують лікування, так і приховані особливості національного буття, глибинні константи національної ментальності, які раніше були недоступні прямому спостереженню.

Ще в XII столітті в Англії виникли легенди про короля Артура, які стали ідеалом європейського лицарства. Про вплив цього міфу на західно-європейську ментальність свідчить той факт, що круглий стіл, за яким сиділи лицарі і який передбачав рівність сторін на переговорах, став інструментом сучасної політики, фактично – символом об'єднаної Європи.

Згідно з легендою король Артур проголосив, що в столиці його держави Камелоті володарює закон: «закон понад усе». І якщо розглядати цей сюжет у координатах ретроспективного психоаналізу, то можна визнати його тим «первинним зерном», з якого «проріс» раціоналістичний світогляд.

Міцний резонанс це «первинне зерно» отримало в епоху європейського Відродження, особливістю якого було звернення до античності. Образ Римської імперії, могутність якої забезпечувалася «царством закону», вразив Захід. У координатах раціоналістичного світогляду, який був спрямований успіхами науки, юрисдикція розглядалася як механізм, що може врегулювати всі соціальні відносини. Відомим став римський вислів: «закон суворий, але – це закон», який означав, що закону підкоряються всі: від селянина до монарха.

Ось що зробило Захід Заходом, створило світоглядне середовище, в магнітному полі якого почали формуватися специфічні західні соціокультурні механізми. Це добре помітно при зверненні до класичної

західної літератури, яка „просякнута” відносинами законності. Романи Ч. Діккенса розповідають про юридичну механіку англійського суспільства: власність, адвокатуру, судові органи. Через роман «Гроші» Е. Золя ми дізнаємось про біржові відносини: акції, дивіденди, ренту, біржові спекуляції. А роман «Американська трагедія» Т.Драйзера демонструє роботу суду присяжних: роль звинувачення і захисту, юридична процедура встановлення істини тощо.

Загалом за останні півтора століття західна культура створила всеохоплюючий юридичний університет, куди кожен громадянин вступає з народження і де він непомітно засвоює науку законів, якою керується пізніше у повсякденному житті.

Нічого подібного у східноєвропейській культурі не сформувалося. «Первинним зерном», що визначає російську етнічну ментальність, автор називає повість XVI століття про Дмитра Шимяку, його суд – це суд з порушенням закону і справедливості. В українській культурі є твір першого українського митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать». Проте зміст твору має протилежне західній ментальності установа: закон уособлює Бог, який наставляє та карає. Люди ж у своїх вчинках повинні керуватися вірою та любов'ю.

Соціальна ефективність законів не була своєчасно оцінена ні в Україні, ні в Росії. У класичній українській літературі майже немає справжнього «юридичного твору». Наприклад, колоритне оповідання В.Винниченка «Суд» характеризує сваволю і беззаконня, які процвітали в Україні. Земський начальник Самоцвіт чинить над «бунтівниками» свій суд: б'є людей «в морду». У «Перехресних стежках» І.Франка йдеться про корупцію, поділ людей на касти, беззаконня, хабарництво.

Російська література теж переповнена негативним ставленням до формальної законності. У романі Л. Толстого «Війна і мир» про це говорить Платон Каратаєв. Він пояснює П'єру Безухову головний принцип народного буття: «Де суд, там і неправда». Або в «Злочині і карі» Ф.Достоевського. Вважається, що це кримінальний роман, але вся законність проявляється так: захоче Порфирій Петрович – заарештує Раскольникова, а не захоче – нехай Родіон Романович іще погуляє. Ніякі докази при цьому до уваги не беруться. Треба підкреслити, що Ф.Достоевський писав не про злочин і кару, як протизаконні дії, а про гріх і каяття людини.

Літературний психоаналіз чітко окреслює розбіжності між двома цивілізаціями. Регулятором суспільних відносин, втіленням соціальних норм в слов'янській дійсності став не закон, а справедливість.

4. Толерантне ставлення до різних релігійних центрів на Сході і Заході. «Вже Теодосій Грек (грецький місіонер), який жив і працював у Києві в XII столітті, стидив киян за те, що вони з похвалою відзиваються про інші віри, нехтують конфесійні різниці та дозволяють собі такі вислови, що «і сю і ту віру Бог дав»⁷.

Дух релігійної нетерпимості, навіть при переході українського православ'я під юрисдикцію Московської патріархії, був дуже слабо виражений в Україні. Адже саме тут знаходили притулок старообрядці, представники різних еретичних рухів, вигнанці за віру: старообрядці, социніани, іоаніти та ін.⁸. І ніде з подібними релігійними меншинами українці не конфліктували, з мовчазним співчуттям і розумінням ставилися до їхніх догматичних і культових засад.

Потрібно зазначити, що саме синкретизм українського релігійного світогляду дав можливість поєднання православних українців із католиками.

Отже, українці пройшли тривалу еволюцію релігійного світогляду, зазнали кількаразової зміни пануючих релігій. Перетоплювалися й спліталися у своєрідну мозаїку різні впливи і це, зрештою, надало українському релігійному світогляду характеру еволюційного (міфологія – язичництво – християнство) і синкретичного (поєднання різнорідних впливів та ідей). М Грушевський з цього приводу писав: «Боротьба ідей все веде до їх фузії (злиття). Елементи передісторичного праукраїнського світогляду і всі пізніші впливи – іранські, індійські, перські, грецькі, римські – все це зрештою мало наслідком, що «хоч в боротьбі за українську душу перемога лишилася за офіційною візантійською ортодоксією, яка винятково запанувала і в київській книжності, але суспільністю ця винятковість не опанувала! Суспільність приховала погляди ширші, вільніші, толерантніші, критичніші – те вільнодумство, проти якого даремно боролася потім офіційна ієрархія (засуджуючи такі міркування, що, мовляв, «і ту і сю віру Бог дав»). Київська культура, як матеріальна, так і духовна, не стала простим віддзеркаленням візантійства, а залишилась дуже складною синтезою різнорідних течій, доволі самостійно перероблених і перетравлених українським життям»⁹.

¹ Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / А. Річинський. – Тернопіль : Укрмедкнига, 2002. – С. 97.

² Там само. – С. 102–103.

³ Колодний А. Митрополит Іларіон / А. Колодний, М. Корюшко, Л. Филипович. – Львів : Просвіта, 1993. – С. 46.

- ⁴ Харьковченко Є.А. Софійність київського християнства / Є. А. Харьковченко. – К.: Наукова думка, 1996. – 100 с.
- ⁵ Річинський А. Проблеми української релігійної.... – С. 371.
- ⁶ Столяров А. Окончательный диагноз. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/october/2009/2/st9.html> - Назва з екрану.
- ⁷ Річинський А. Проблеми української релігійної.... – С. 162.
- ⁸ Лютко О.М. Релігійність як складова української ментальності та чинник самоідентифікації: дис. канд. філософ. наук: 09.00.11 / Оксана Михайлівна Лютко / Житомирський державний університет ім. І. Франка, 2010. – С. 115–116.
- ⁹ Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1993–1998. –Т.1. – 1993. – С. 65.

SUMMARY

Oksana Lutko

Syncretism of Ukrainian religious world outlook

Ukrainians have experienced a long evolution of religious outlook and the influence of dominating religions repeated changes. Different influences combined, merged and mixed together into a peculiar mosaic. This gave the Ukrainian religious outlook the view of evolutionary and syncretic character.

Key words: religious outlook, the Ukrainian Orthodoxy features, syncretism.

Ірина БОБК

Міфологічна свідомість стародавньої України та її християнські модифікації (літературні джерела)

Дослідження торкається теми зародження і розвитку міфологічної свідомості у стародавніх жителів на теренах України на зрізах різних часових пластів, починаючи з «цивілізації мисливців» пізнього палеоліту, через міфологічні особливості і культову практику «ранніх землеробів», і завершуючи розгалуженою системою міфологічних знань праслов'янського періоду «Великого переселення народів» (II–VI/VII ст. н. е.). Це доба «вищої» та «нижчої» міфології язичництва, доба наскрізного пантеїзму, анімістичних уявлень, магічних ритуалів жертвоприношень та родинно-звичаєвих і календарних обрядодій. Християнство, асимілюючи стару релігію праукраїнців відповідно до свого віровчення, створило поняття «демонології», куди увійшли персонажі дохристиянської віри в нових модифікаціях.

Ключові слова: «світ богів» і «світ духів», «вища» і «нижча» міфологія, язичництво, «демонологія», праукраїнці.